

PRESTOLNICA IN SREDIŠČA SLOVENSKE KNJIŽEVNOSTI

Geografske analize ugotavljajo raznovrstnost glavnih mest, njihovo premičnost in nestalnost. Za zgodovino slovenske književnosti je značilno ločeno obstajanje glavnega mesta države in glavnega mesta nacionalne književnosti, imenovano literarna prestolnica. Ta se je v zgodovini oblikovala počasi, zaradi družbenopolitičnih razmer pa so poleg nje nastala v drugih delno slovenskih ali popolnoma tujih mestih tudi manjša središča slovenske književnosti. Med prestolnico nacionalne književnosti in njenimi središči obstajajo različna literarna razmerja, ki so posledica političnih procesov.

Ključne besede: geografija, glavno mesto države, tipologija glavnih mest, prestolnica nacionalne književnosti, središče nacionalne književnosti, slovenska literarna zgodovina, Dunaj, Ljubljana, Celovec, Trst, Buenos Aires, Kirsch

1 Uvod

Slovar slovenskega knjižnega jezika razlaga besedo »prestolnica« kot »navadno ekspresivno« poimenovanje za »glavno mesto« in kot »publicistično« poimenovanje za »mesto, kraj, v katerem je središče kake dejavnosti«. Če pogledamo besedo po etimološki plati, pomeni kraj, v katerem oblastnik vlada s prestola prebivalcem tega kraja in okolice. Marsikateremu uporabniku jezika prihaja ob besedi »prestolnica« na misel še beseda »metropola«. Omenjeni slovar jo razlaga kot »navadno ekspresivno« poimenovanje »glavnega, najpomembnejšega mesta kake države, pokrajine«. V tem slovarju najdemo tudi razlago besede »mesto«. Njen prvi pomen: »naselje, ki je upravno, gospodarsko, kulturno središče širšega območja«; besedna zveza »glavno mesto države« pa pomeni naselje, »v katerem je sedež najvišjih državnih organov«. Beseda »središče« je med drugim razložena tudi kot »glavno mesto«, »kraj, prostor, kjer je osredotočena določena dejavnost«, »kraj, kjer se kaj pojavi v veliki meri in od koder se širi«, »kar je za kaj najvažnejše, najpomembnejše«.

(SSKJ 1997: 544, 548, 1022)

Navedene besede implicirajo pomene, ki se nanašajo na koncentracijo politične, vojaške, gospodarske in kulturne moči, podrejajočo si poleg osrednjega kraja te moči še njegovo okolico. Besedi »prestolnica« in »metropola« pa nista vrednostno nevtralni, temveč čustveni in miselni poimenovanji »glavnega mesta«.

Glede na ekspresivnost je uporaba obeh besed lahko pozitivna (če uporabnik z njo izraža naklonjeni ali slavlilni odnos do tega mesta) ali negativna (če z njo izraža podcenjevalni ali odklonilni odnos), to pa je razvidno šele iz govornega ali pisnega konteksta. Toda namen tega članka ni jezikoslovna primerjava navedenih besed, temveč opredelitev pomena, ki so si ga v zgodovini slovenske književnosti pridobili nekateri kraji kot njena glavna mesta, prestolnice, metropole ali središča; opis vzrokov, za-

kaj so ti kraji pridobili te funkcije in kakšna so bila njihova medsebojna razmerja v različnih zgodovinskih obdobjih. Zaradi literarnozgodovinske narave razpravljanja in njegove čim večje preglednosti je treba navesti še pomenska razmerja med temi besedami, ki jih slovarji ne vsebujejo, pač pa samo ta članek.

2 V članku pomeni nevtravno poimenovanje »glavno mesto« sedež politične, gospodarske in kulturne moči večje geografske celote, navadno države, dežele, pokrajine ali province. Sicer slovarsko ekspresivna sinonima za glavno mesto, »metropola« in »prestolnica«, pa imata v članku nekoliko spremenjen pomen. Avtor upošteva dejstvo, da »glavno mesto« kake države ni vedno tudi glavno mesto njene književnosti, sploh pa ne v primeru, v katerem gre za večnacionalno državo s književnostmi v različnih jezikih. Takrat je glavno mesto prvenstveno politično jedro države in književnosti večinskega naroda, glavna mesta drugih, manjših narodov in njihovih književnosti pa so manjša mesta, ki so sedeži manjše politične in gospodarske moči dežel, pokrajin ali provinc. Zaradi tega razločevanja bo odslej v tem članku »glavno mesto« pomenilo sedež države z ustreznimi političnimi, gospodarskimi in kulturnimi implikacijami; njegov sinonim pa ostaja beseda »metropola«, čeprav se odslej v članku ne bo več uporabljala, da ne bi bil po nepotrebnem preveč terminološko obtežen.

Beseda »prestolnica« pa bo pomenila mesto z največjo koncentracijo kulture in književnosti kakega naroda, tudi če ta ni politično samostojen in je zato njegovo glavno mesto v političnem smislu kje drugje. Obstajajo tudi primeri, da se glavno mesto države sklada s prestolnico kulture in književnosti. Pa tudi taki, v katerih obstaja poleg glavnega mesta in prestolnice še kak drug kraj z manjšo koncentracijo kulture in književnosti kakega naroda, vendar se po intenzivnosti ne more kosati s tisto v prestolnici nacionalne književnosti. Tak kraj z manjšo koncentracijo nacionalne književnosti se v tem članku imenuje »literarno središče«.

Temeljno razmerje med temi kraji nacionalne književnosti je zaradi njihove različne intenzitete hierarhično. Vrhovna pozicija pripada glavnemu mestu nacionalne države, kadar je to identično s prestolnico nacionalne književnosti, torej v primeru, ko je kak narod politično samostojen. Če ni, je lahko v glavnem mestu države zgolj eno od središč nacionalne književnosti, njena prestolnica pa je v drugem, navadno manjšem mestu, ki je sicer politično in posredno tudi kulturno-literarno podrejeno glavnemu mestu. Drugo oz. tretje mesto na hierarhični lestvici pripada literarnemu središču, ker je na nižji ravni kot literarna prestolnica oz. glavno mesto. Ta hierarhija mest v nacionalni književnosti in njihova medsebojna politično-literarna razmerja niso trajna, ampak se v zgodovini zaradi družbenopolitičnih sprememb spreminjajo. Poleg tega ima vsaka nacionalna književnost zaradi različnega političnega in kulturnega konteksta svoje geografske posebnosti.

Hierarhija teh treh vrst mest vzbuja vtis, da so glavna mesta njena najbolj stalna prvina, toda geografsko-zgodovinska dejstva kažejo, da je tudi položaj glavnega mesta lahko variabilen. Pariz in London imata večstoletni tradiciji francoskega in britanskega glavnega mesta, toda neprimerno starejši Rim, ki je bil od antike vedno glavno mesto kake države, je leta 1870 s težavo postal glavno mesto združene Italije. Pred dvesto leti Švica ni imela stalnega glavnega mesta, saj je »rotiralo«. Leta 1712

je car Peter I. Veliki prenesel rusko glavno mesto iz Moskve v Sankt Peterburg, kjer je ostalo približno dve stoletji, po oktobrski revoluciji pa so ga spet vrnili v Moskvo, kjer je še sedaj. Brazilija je leta 1960 prenesla glavno mesto iz Ria de Janeira v popolnoma novo mesto Brasilia, ki so ga zgradili, da bi pospešili razvoj osrednjega predela države. Bolivija ima dve ustavno določeni glavni mesti, Južnoafriška republika pa tri. Toda obstaja tudi presenetljiva izjema: Republika Nauru v Tihem oceanu je edina država na svetu, ki zaradi premajhne urbanizacije in nobene nacionalnodržavne tradicije nima uradnega glavnega mesta (KIRSCH 2005: 9, 18).

Posebnost je tudi nemško glavno mesto. Od srednjega veka naprej je vsaka nemška državnica imela svoje glavno mesto, npr. Prusija Berlin, Bavarska München. Po združitvi državica leta 1871 v enotno Nemčijo je postal njeno glavno mesto pruski Berlin. Toda zavest o pripadnosti posameznih dežel, nastalih večinoma iz nekdanjih držav, njihovim glavnim mestom se je ohranila in je opazna tudi v sedanji državni zvezni ureditvi. Po 2. svetovni vojni so zavezniki Nemčijo razdelili na dve državi z dvema glavnima mestoma: na Zvezno republiko Nemčijo (Zahodno Nemčijo) z Bonnom in Nemško demokratično republiko (Vzhodno Nemčijo) z Berlinom. Toda tudi tega so razdelili na dva ločena dela, ki sta pripadala zahodni in vzhodni državi. Položaj je zapletalo še dejstvo, da je bil Zahodni Berlin enklava v Vzhodni Nemčiji. Nemci so Bonn zaradi njegove majhnosti in prvenstveno upravne funkcije pogosto porogljivo imenovali »vladna vas«, finančno glavno mesto Zahodne Nemčije, Frankfurt ob Majni, pa, spet posmehljivo, »Bankfurt«, München je za mnoge veljal in še velja za »skrivno glavno mesto Nemčije«. Pisatelj Thomas Mann se leta 1891 ni preselil v Berlin, temveč v München, kjer je ostal do leta 1933, ko se je pred nacizmom umaknil v tujino. Izbira in trajanje njegovega bivanja že samo po sebi veliko povesta o kulturni ravni bavarskega glavnega mesta. Berlin je spet v celoti postal glavno mesto po združitvi obeh nemških držav leta 1991, čeprav so nekateri tej odločitvi zaradi njegove zgodovinsko-politične obremenjenosti oporekali.

Za potrditev dejstva, da ni vsako glavno mesto države vedno tudi prestolnica njene kulture in književnosti, naj zadostujeta samo dva primera. Sedanje švicarsko glavno mesto Bern je v primerjavi z Zürichom kulturno obrobje. Enako razmerje je tudi v Združenih državah Amerike med Washingtonom in New Yorkom. Zaradi vseh premikov, statusnih sprememb in medmestne tekmovalnosti ni o glavnih mestih slišati samo pritrjevanj, odobravanj in pohval, temveč tudi pikra kritična mnenja. Za nekatere so »usoda, blagoslov ali poguba neke države«, za druge »samo še relikt, ki tapastim turistom vleče iz žepov denar« (KIRSCH 2005: 12).

3 Iz teh primerov je razvidno, da se glavna mesta po zgodovinski tradiciji, trajnosti, velikosti, gospodarski in kulturni razvitosti med seboj razlikujejo. Zato je leta 1972 nemški geograf Martin Schwind izoblikoval naslednjo hierarhično tipologijo glavnih mest: *svetovna metropola*, *večfunkcionalno glavno mesto*, *vladno mesto*, *glavno mesto z zavrtim razvojem in nerazvito glavno mesto* (SCHWIND v KIRSCH 2005: 12). Leta 2005 je nemški geograf Jens Kirsch Schwindovo tipologijo popravil. Izpustil je kategorijo nerazvito glavno mesto, ki je pred tremi desetletji veljala za glavna mesta novih afriških držav, ki so se odtlej povečala, in dodal kategorijo *nekdanje glavno mesto*. Prenovljena tipologija je takšna:

- *globalno vplivna metropola*: npr. Tokio, London, Pariz, Moskva;
- *nacionalno središče zelo razvite države*: npr. Washington, Bruselj, Seul, Berlin;
- *nacionalno središče malo razvitih držav*: npr. Adis Abeba, Damask, La Paz, Daka;
- *vladno mesto s sorazmerno majhnim gospodarskim, kulturnim in demografskim pomenom, ki je največkrat nastalo kot načrtovano mesto*: npr. Brasilia, Canberra, Ottawa;
- *nekdanja glavna mesta*: Istanbul, St. Peterburg, Rio de Janeiro (KIRSCH 2005: 49).

Isti geograf je določil tudi štiri tipe izbire kakega kraja za glavno mesto:

- Če je nova država ustanovljena na ozemlju brez naselja, ki bi v preteklosti imelo tako funkcijo, potem ustanovijo popolnoma novo glavno mesto.
- Če je nova država ustanovljena na ozemlju, kjer obstaja mesto, ki je že imelo funkcijo glavnega mesta, potem mu to funkcijo obnovijo.
- Če hoče nova država preseči prejšnjo politično ureditev na tem ozemlju, potem opusti prejšnje glavno mesto in si izbere novo.
- Država ne prestavi glavnega mesta vedno iz simbolnega vzroka, temveč tudi iz pragmatično prostorskega. (prav tam: 17–18)

Poleg tega vplivajo na določanje glavnega mesta tudi tile dejavniki: »demografske oz. ekonomske prostorske strukture, zgodovinska simbolika, vojaška strategija, prostorsko načrtovanje« in »osebne preference odločevalca« (prav tam: 51). Toda isti geograf upravičeno poudarja, da za opredelitev glavnega mesta niso bistvene lastnosti niti njegova starost, velikost, razvitost niti druge posebnosti, temveč »funkcija nacionalnega simbola«, ki vedno »zastopa tudi preteklo ali sedanje razmerje moči ter kulturne ali politične dosežke države. Samo to končno razločuje glavna mesta od neglavnih« (prav tam: 12).

V luči geografskih ugotovitev o variabilnosti političnega glavnega mesta je treba shematično pregledati, kako so nastajali slovensko politično glavno mesto, slovenska literarna prestolnica in slovenska literarna središča.

4 Po naselitvi prednikov današnjih Slovencev v alpskem prostoru je bila v začetku 9. stoletja središčna pokrajina takratnega naseljitvenega prostora današnja »Koroška, ki je bila že v antiki močnejše kultivirana« (POGAČNIK 1968: 10), zato je tam nastala tudi slovanska država Karantanija. Toda izguba politične samostojnosti je preprečila nastajanje predslovenskega glavnega mesta. Pokristjanjevanje iz Salzburga in Ogleja pa priča o tujih sosednjih mestih, ki so že postala politična in verska središča ter so si začela podrežati Slovence. Zato tudi poglobitna besedila začetne, slovstvene faze slovenske književnosti niso nastala v enem slovenskem naselju. Najstarejše ohranjeno slovensko slovstveno besedilo, Brižinski spomeniki, so bili okrog leta 1000 najbrž zapisani na Koroškem za potrebe freisinškega škofa, ki jih je potreboval za delovanje med tamkajšnjimi slovenskimi verniki. Toda hranili so jih v bavarskem Freisingu, kjer je bil sedež škofije, ki je imela svoje posesti na Koroškem, v Kanalski dolini in

Škofji Loki (prim. Zbornik *Brižinski spomeniki* 1996). Rokopis molitev iz zgornje Savske doline okrog Rateč iz druge polovice 14. stoletja, ki se po kraju najdbe imenuje tudi Celovski rokopis, spet priča o cerkvenoupravni pripadnosti zgornje Savske doline eni izmed koroških župnij in posredno večjemu verskemu središču zunaj današnje Slovenije. Stiški rokopis iz prve polovice 15. stoletja pa je bil zapisan v samostanu Stična; to priča o srednjeveškem dolenjskem verskem in kulturnem središču.

Domnevati je mogoče, da bi Celjski grofje, ki so v 14. in 15. stoletju združili pod svojo oblastjo velik del slovenskega ozemlja, svojo ekspanzijo nadaljevali in posledično najbrž v Celju izoblikovali ne samo politično, ampak tudi kulturno središče. To bi morda pozitivno vplivalo na slovensko slovstvo oz. književnost, vendar so grofje izumrli. S tem bi morda Celje onemogočilo ali upočasnilo uveljavitev Ljubljane. Posest Celjanov je prešla v roke Habsburžanov, ki so večini Slovencev, razdeljenih na več dežel, vladali z Dunaja. Ta je bil več stoletij glavno mesto Avstrije in Slovencev, ki so večinoma živeli do konca habsburške monarhije leta 1918 v več njenih deželah.

Uveljavljanje Ljubljane kot slovenskega političnega in kulturnega kohezijskega mesta je pospešila šele njena pridobitev dveh upravnih funkcij, posvetne in cerkvene, ki sta jo povzdignili na raven lokalnega političnega in verskega središča. V 13. stoletju je postala glavno mesto dežele Kranjske, ki je v naslednjem stoletju prešla pod habsburško oblast; leta 1461 pa sedež ljubljanske škofije. Ta se je večala s postopnim pridruževanjem župnij iz drugih cerkvenih upravnih enot in tako pridobivala vedno večji pomen. Njen vpliv na emancipacijo slovenstva se je v naslednjih stoletjih večal, ker je bila Kranjska edina dežela, v kateri je bilo večinsko prebivalstvo slovensko. Zato je bilo naravno, da se je v 16. stoletju prav v Ljubljani najbolj intenzivno pojavila verska reformacija, ki je s tiskanimi slovenskimi knjigami postavila temelj slovenskega knjižnega jezika in s tem podlago za poznejši razvoj slovenske književnosti kot posebnega posvetnega estetskega pojava.

Do prelomne izločitve književnosti iz verskega slovstva je v mestu prišlo šele v razsvetljenstvu z literarnim almanahom *Pisanice*. Ta je prvi dokaz, da je Ljubljana postala slovenska literarna prestolnica. Zgledovanje pri dunajskih almanahih pa priča o vplivu enega od takratnih središč nemške književnosti na novo slovensko literarno prestolnico, ki je bila glede na Dunaj kot glavno mesto države zgolj provincialno upravno mesto. Takšno temeljno razmerje med Ljubljano in Dunajem se je kljub poznejši slovenski politični krepitvi ter količinski in kakovostni rasti slovenske književnosti ohranilo še v dvajseta leta 20. stoletja, ko je večina Slovencev že živela v Kraljevini Jugoslaviji. Primer: Slavko Grum ni šel po 1. svetovni vojni študirat niti v Ljubljano niti Zagreb ali Beograd, ampak na Dunaj, kjer je dobil zglede za modernizacijo slovenske drame.

Razsvetljenstvo ni pomembno samo zaradi nastanka slovenske literarne prestolnice, temveč tudi zato, ker se je v tem obdobju položaj Ljubljane kot upravnega mesta okreplil, saj so jo Francozi izbrali za glavno mesto Ilirskih provinc (1809–1813). To je preseglo njen dotedanji položaj deželnega glavnega mesta in pomenilo napredovanje proti položaju glavnega mesta večje državne enote, kot je dežela. Poleg tega sta si Zois in Kopitar s svojimi političnimi vplivi prizadevala doseči ustanovitev Ilirskega kraljestva kot države Slovencev in drugih južnoslovanskih narodov v okviru Avstri-

je. To je bilo res ustanovljeno, vendar samo formalno in deloma, saj so ostale veljavne nekdane deželne meje. Ljubljana ni postala glavno mesto tega kraljestva v Avstriji, pač pa le ljubljanskega gubernija (VIDMAR 2010: 276–288). Toda zamisel tega kraljestva že vsebuje zamisel o Zedinjeni Sloveniji, ki je kot slovenski politični projekt postala aktualna od sredine 19. stoletja naprej. Oba projekta sta pomembni stopnji na poti k slovenski državnosti, ki se je uresničila šele z ustanovitvijo Republike Slovenije leta 1991. Kako zelo je bila Ljubljana odvisna od Dunaja tudi v literarnem smislu, priča dejstvo, da je almanah *Kranjska čbelica* moral tudi v dunajsko cenzuro. Toda ne h kakemu Nemcu, ampak k Slovencu Jerneju Kopitarju, ki almanahu ni bil naklonjen, zato ga je oviral. Primer, da politično vplivni Slovenec zavira slovensko književnost kot kak nerazumevajoči in nenaklonjeni tujec, pa v zgodovini slovenske književnosti ni osamljen. Vrhunec je dosegel zlasti v drugi polovici 20. stoletja, v komunističnem režimu.

V 19. stoletju se je položaj Ljubljane kot nacionalne literarne prestolnice sicer čedalje bolj krepil, vendar ni bila za vse slovenske književnike niti sprejemljiv kraj prebivanja niti objavljanja literarnih del. Vzpona njene upravno-politične in literarne moči niso slabila samo nasprotja med nemškim in večinskim slovenskim prebivalstvom, temveč tudi zmeraj večja ideološka in strankarska razcepljenost Slovencev. Poleg tega so ljubljanski upravni ukrepi segali samo do meja dežele Kranjske, ne pa v druge dežele (Goriško, Koroško, Štajersko), še najmanj pa v ogrski del dualistične habsburške države (današnje Prekmurje). V teh deželah so bili Slovenci manjšina, zato so bili bolj kot na Kranjskem izpostavljeni pritiskom večinskega prebivalstva. Nekatera nerešena vprašanja slovenskega knjižnega jezika, njegovega črkopisa, razlike med slovenskimi narečji, iz katerih so prihajali slovenski književniki, in hrvaški unitarizem kot ilirizem so majali položaj Ljubljane kot slovenske literarne prestolnice in od nje odvrčali nekatere književnike, ki niso bili doma na Kranjskem. Primer je štajerski pesnik Stanko Vraz, ki se je po omahovanju med Ljubljano in Zagrebom odločil za prestop v hrvaško književnost in se preselil v Zagreb.

Obstajale so tudi nasprotne tendence. Ljubljana je postala vabljiva literarna prestolnica za nekatere slovenske književnike, ki niso živeli na Kranjskem. Po težavah na Štajerskem se je vanjo preselil pesnik Anton Aškerc, pesnik Simon Gregorčič z Goriškega pa se kljub načrtom ni preselil, vendar se je z Ljubljano povezal, saj ga je v njej literarno in politično podpiral takratni slovenski liberalni tabor.

V 19. stoletju je v Celovcu, glavnem mestu dežele Koroške, nastalo ob nemškem središču tudi središče slovenske književnosti, ki je z nekaterimi institucijami prekašalo Ljubljano na Kranjskem. Začetna spodbuda so bili tečajji slovenščine za bogoslovce v celovškem semenišču leta 1830, ki jih je vodil poznejši lavantinski škof Anton Martin Slomšek, glavna pa ustanovitev Društva sv. Mohorja, iz katere je nastala največja vseslovenska založba Mohorjeva družba s knjižnim programom, ki je bil namenjen najširšemu krogu bralcev. Tudi njen pobudnik je bil Slomšek, ki je pravilno sklepal, da se bo slovenska književnost okrepila, če bo obstajala uspešna založba s knjižnim programom, ki bo upošteval literarne potrebe takratnega večinskega kmečkega prebivalstva in ga polagoma vzgajal z zabavno, vzgojno in poljudno strokovno knjigo v zahtevnejše bralce. Naklade so rasle, zbirka Slovenske večernice, ki izhaja še danes, pa je izoblikovala t. i. večerniško povest. Ta je kljub pomislekom

in občasnemu podcenjevanju literarnih kritikov in pisateljev, privrženecv elitistične književnosti, postala posebna zvrst slovenskega pripovedništva, mimo katere nista šla niti Jurčič niti Cankar, ki je bil za denar pripravljen pozabiti svoja visoka literarna načela.

Ljubljana je bila Celovcu zaradi uspešnosti zavistna, zato mu je pogosto nagajala; to je očitno tudi iz Slomškovih besed v pismu leta 1853: »[P]ozabiti ne smete, da smo tudi mi Slovenci, in ne terjajte, da bi vselej vaša obveljala« (*Arhiv za zgodovinsko narodopisje* 1930–1932: 316). Besede vzorčno dokazujejo eno izmed temeljnih zakonitosti razmerja med literarno prestolnico in literarnim središčem: prva dopušča drugo, dokler je obrobno, ko pa s kako literarno zadevo preseže prestolnico, jo na različne načine onemogoča. Takrat prestolnica »pozabi« na nacionalne, vseslovenske interese, saj upošteva samo parcialne, zasebne, strankarske, politične, idejne ali ideološke. Ti navadno ne škodujejo samo literarnim, ampak tudi nacionalnim interesom, česar se prestolnični akterji zaradi enostranske zaslepljenosti ne zavedajo. Negativnost takšnih primerov se je posebno izrazito pokazala v 20. stoletju.

Toda Celovec ni Ljubljane prekašal samo z največjo in najbolj uspešno slovensko založbo, ampak tudi z literarno revijo *Slovenski glasnik* (1858–1868), ki jo je urejal Anton Janežič, in z nekaterimi literarnimi deli »kranjskih« književnikov uveljavil višje standarde estetsko zahtevne slovenske književnosti, kot jih je takrat premogla Ljubljana. Ta je revijo podobne zahtevnostne ravni dobila šele leta 1881 z ustanovitvijo *Ljubljanskega zvona*, ki ji celovška revija *Kres* (1881–1886) ni mogla dolgo konkurirati. Medtem se je namreč večina najboljšega slovenskega literarnega potenciala iz Kranjske in tudi sosednjih dežel (Aškerc, Gregorčič) že preusmerila in objavljala svoja dela v glavnem mestu Kranjske. Katoliško usmerjeni književniki iz vseh slovenskih dežel so leta 1888 dobili revijo *Dom in svet*. Obe reviji sta do 2. svetovne vojne oz. do njenega konca ostali glavni slovenski literarni glasili in zaradi uvajanja različnih literarnih tokov podlaga razvoja celotne slovenske književnosti. Revija *Zvon*, ki jo je v letu 1870 ter med letoma 1876 in 1880 na Dunaju izdajal Josip Stritar in ki je najbolje zapolnjevala revijalno praznino med *Slovenskim glasnikom* in *Ljubljanskim zvonom*, pa priča o težavnem uveljavljanju Ljubljane kot literarne prestolnice, saj do leta 1881 ni zmogla izdajati konkurenčnega osrednjega slovenskega literarnega glasila, ki bi konkuriralo drugim slovenskim glasilom.

V začetku 20. stoletja se je temeljno literarno razmerje med Dunajem in Ljubljano nekoliko spremenilo zaradi Ivana Cankarja. Mnogi slovenski književniki so namreč na Dunaju zaradi študija na tamkajšnji univerzi prebivali samo nekaj let, po dokončanem študiju pa so se vrnil v Ljubljano ali druge slovenske kraje in od tam s svojimi literarnimi deli sodelovali z Ljubljano kot literarno prestolnico. Cankar pa se je kljub neuspešnemu študiju na Dunaju za več let naselil in z močno literarno ustvarjalnostjo iz avstrijskega glavnega mesta določeval nove literarne standarde v nacionalni literarni prestolnici, čeprav ga je pogosto zavračala, saj je imela nižje standarde. Cankarju je dunajsko bivanje omogočalo spoznavanje tujih literarnih smeri, kulturne in boemske plati velemesta, ki ga na slovenskem etničnem ozemlju ni bilo. Z Dunaja je imel distančni pogled na ruralno-trško naravo kranjske prestolnice, provincialnost prestolnice slovenske književnosti in slovenske razmere, iz česar je nastajal njegov ambivalentni odnos do slovenstva, ki ga najbolj slikovito izražata njegovi sintagmi:

»domovina« kot »zdravje« in »domovina« kot »vlačuga« (CANKAR 1974: 253–256, 413; CANKAR 1969: 92).

Cankarja je treba omeniti tudi zato, ker spada v kategorijo književnikov, ki so prostovoljno živeli zunaj prostora svoje nacionalne književnosti, pogosto tudi v obrobem mestu kake druge nacionalne književnosti (Joyce v Trstu, Pound v Rapallu), v enklavi sredi druge nacionalne književnosti (Kafka v Pragi) ali pa so se selili po različnih krajih različnih književnosti (Rilke v Prago, München, Berlin, Pariz, Devin in v Švico).

5 Velik preobrat v razmerju med mesti slovenske književnosti je nastal po 1. svetovni vojni. Avstro-Ogrska je razpadla, Slovenci so bili prešibak politični subjekt, da bi realizirali koncept Zedinjene Slovenije, zato so ostali razdeljeni med Jugoslavijo, Avstrijo, Italijo in Madžarsko. Tudi prva država, v katero je večina Slovencev vstopila z velikimi iluzijami, jih je zaradi srbskega unitarizma, politične diktature ter razlik med srednjeevropsko in balkansko mentaliteto kmalu razočarala. Nova podrejenost se je navzven pokazala tudi v tem, da se njihovo ozemlje v Jugoslaviji upravno ni nikoli imenovalo Slovenija, ampak po različnih poimenovanjih od leta 1929 do začetka 2. svetovne vojne Dravska banovina; Ljubljana je bila njeno upravno glavno mesto in še naprej prestolnica slovenske književnosti. Načrt o avtonomni banovini Sloveniji iz leta 1939 je zaradi izbruha 2. svetovne vojne ostal neuresničen (ŠMID 1994). Med obema svetovnim vojnama je nekdanje slovensko literarno središče v Celovcu ugasnilo; Mohorjeva družba se je morala umakniti najprej na Prevalje, potem pa v Celje. Zaradi italijanskega fašizma je zamrlo tudi slovensko kulturno življenje v Gorici in Trstu. Ta je v začetku 20. stoletja kljub večnacionalnosti postajal zaradi nekaterih slovenskih časopisov in organizacij eno od slovenskih literarnih središč, kar potrjujejo tudi tamkajšnja Cankarjeva predavanja. Po 1. svetovni vojni so Slovenci, živeči v kraljevini Jugoslaviji, dobili novo glavno mesto Beograd, toda to ni nikoli pridobilo za slovensko književnost takšnega vplivnega položaja, kakršnega je imel Dunaj. Med obema svetovnim vojnama se je kljub povečani politični moči Slovencev, ki pa ni postala tolikšna, kakor so pričakovali pred vstopom v kraljevino Jugoslavijo, prostor slovenske književnosti zaradi političnih razmer v Avstriji in Italiji skrčil na slovensko ozemlje v Jugoslaviji. Kljub srbskemu unitarizmu, ki je nadomestil germanizacijo, se je Ljubljana v primerjavi s položajem v Avstro-Ogrski kulturno okrepila, saj je pridobila nepopolno univerzo in še nekatere institucije.

2. svetovna vojna, ki je na slovenskem etničnem ozemlju potekala hkrati kot tuja okupacija, protiokupatorski odpor, komunistična revolucija in državljanska vojna, je ogrozila obstoj slovenskega naroda, njegove književnosti in njene prestolnice. Ta je zaradi okupacije in cenzure delovala okrnjeno samo v t. i. Ljubljanski pokrajini, saj je izgubila zaledje na Gorenjskem in Štajerskem. Presenetljiv pa je poskus majhne skupine književnikov, ki se je znašla na okupiranem Dunaju in tam kljub vojni zasnovala ilegalno središče slovenske književnosti. Začeli so izdajati literarno glasilo *Dunajske domače vaje*, katerega urednik je bil Janez Remic, glavni pesnik pa Ivan Hribovšek (PIBERNIK 1991). Vojna je preprečila nadaljevanje, toda ohranjeno gradivo priča o trdoživosti slovenske literature in ohranjanju slovenske visoke, elitne književnosti, na začetku katere stoji Prešeren, v neugodnih družbenopolitičnih razmerah.

Na slovenskem etničnem ozemlju pa je vzporedno, v partizanskih enotah in ozemlju, ki so ga nadzirale (npr. Bela krajina), potekal neprimerno večji in intenzivnejši diametralno nasprotni proces, ki se je navzven manj opazno začel s predvojnimi sporom na literarni levici (JENŠTERLE 1985): načrtna degradacija slovenske književnosti v propagandno sredstvo. Ta proces je bil zakamufliran v protiakupatorski odpor in hkratio komunistično revolucijo (DOLGAN 1988: 34–46; 1990: 100–119, 244–246; 1993: 60–69). Med 2. svetovno vojno je mnogo slovenskih književnikov podprlo protiakupatorski odpor in v njem sodelovalo z utopičnim prepričanjem, da bodo pomagali vzpostaviti absolutno družbeno in politično »svobodo« in najbolj »napredni« politični sistem na svetu, ki bo tudi slovenski književnosti omogočil največjo ustvarjalno »svobodo«. Dejansko se je po koncu 2. svetovne vojne nadjno zgrnilo največje in najhujše politično nasilje v njeni zgodovini, ki je trajalo do konca komunističnega sistema (*Temna stran meseca* 1998; GABRIČ 1995).

Po 2. svetovni vojni je večina slovenskega ozemlja pripadla »drugi« Jugoslaviji. Ljubljana ni bila več glavno mesto banovine, temveč »Ljudske«, pozneje pa »Socialistične republike Slovenije«, toda glavno mesto države je ostal Beograd. Ta se kljub novi politični doktrini in ponavljanju floskule »bratstvo in enotnost naših narodov« še vedno ni otrešel srbskega unitarizma, ampak ga je na različne načine ohranjal (npr. med vojno je smel biti v partizanskih enotah poveljevalni jezik slovenščina, po vojni pa je postala obvezna za vse vojaške enote po Jugoslaviji »srbohrvaščina«; v slovenskih osnovnih šolah je postala obvezna »srbohrvaščina«, v drugih republikah pa slovenščina ni postala učni predmet; v 80. letih se je pojavil načrt »skupnih jeder« šolskega pouka za vso Jugoslavijo). Tudi ta unitarizem je kot ilirizem v 19. stoletju, novi ilirizem v začetku 20. stoletja in predvojni unitarizem varianta konstantnega poskusa enega od bližnjih južnoslovanskih narodov, da bi si Slovence podredil ne samo politično, temveč da bi jih tudi nacionalno eliminiral. Zaradi politične naivnosti Slovencev je njihova politična podreditve v obeh južnoslovanskih političnih tvorbah v 20. stoletju dobro uspevala, ovire pa so ostajale njihov jezik, kultura in književnost, zato je politično dominantni narod v obeh političnih tvorbah obakrat poskušal izvesti tudi kulturno asimilacijo Slovencev. Ta je v bistvu identična s poskusi germanizacije, italijanizacije in madžarizacije Slovencev, samo geografska smer, od koder je prihajala južnoslovanska asimilacija, se je spremenila. Ob tem je mogoče opazovati, kako se slovenska moč ni mogla enakovredno kosati niti z medvojnimi okupatorjem niti z drugimi tujimi povojnimi političnimi subjekti, zato se je preoblikovala v introvertirano agresivnost, nacionalni sadomazohizem in nacionalno samodestrukcijo.

Nasilje nad slovensko književnostjo se je kazalo v različnih oblikah: v seznamu prepovedanih knjig takoj po vojni, obveznem socialističnem realizmu po sovjetskem vzoru, mitologizaciji partizanstva in revolucije, prepovedanih, tabujskih temah in preganjanju zahodnoevropskih »buržoaznih« in »dekadentnih« literarnih smeri. Po letu 1948 je sicer prišlo do politične prekinitve s Sovjetsko zvezo, toda oblast je v skladu s svojo totalitarno naravo (JESSE 1999; BENOIST 2001) posegala v književnost s stalinističnimi ukrepi skoraj do konca političnega sistema leta 1991: zapirala je književnike in oporečnike, ukinjala literarne revije, vodila dve gonji proti Kocbeku, več let ni dovolila objavljanja njegovih del, mu prisluškovala, nadzirala ideološko sporne

književnike, ovirala izhajanje spornih knjig in skrbela, da so bili na vodstvenih položajih kulturnih in literarnih zavodov preverjeni kadri.

6 Nasilje se je napovedovalo že pred koncem vojne, zato je več tisoč Slovencev, ki niso odobrvali komunizma, ob koncu vojne leta 1945 emigriralo v tujino. Med njimi je bilo tudi veliko književnikov iz Ljubljane (POGAČNIK 1972a; 1972b; *Slovenska izseljenska književnost* 1999). Približno 7000 Slovencev se je naselilo v Argentini, v Buenos Airesu, kjer je nastalo dobro organizirano središče slovenske književnosti z ustrežno infrastrukturo: osnovne šole, dopolnilna srednja šola in nekaj časa celo slovenski oddelek v okviru ukrajinske univerze; kulturni domovi; založbe; več časnikov in časopisov; med njimi literarna revija *Meddobje*, ustanovljena leta 1954. V njej so sodelovali slovenski književniki z različnih koncev sveta, razen iz Slovenije, saj bi te komunistična oblast kaznovala. Izjema je bil Stanko Majcen, ki si je kljub temu drznil objavljati v Argentini pod psevdonimom.

Za argentinsko slovensko literarno središče je značilno, da ni obnovilo modela domačijske sentimentalne književnosti, ki bi ga pričakovali zaradi politično-emigrantskega položaja tega središča, ampak je nadaljevalo model estetsko visoke književnosti. To se kaže v prevajanju takšnih pesnikov, kakršna sta Valéry in T. S. Eliot, v ponatiskovanju Balantičevih pesmi, ki so bile v »Ljudski« oz. »Socialistični republiki Sloveniji« prepovedane, v odkritju in natisu drugega vrhunskega pesnika iz 2. svetovne vojne Ivana Hribovska (Kos 2005/2007: 178–184), v pripovedništvu Zorka Simčiča, ki motivno, idejno in oblikovno prekaša sočasno raven pripovedništva v Sloveniji, posebno z romanom *Človek na obeh straneh stene* (1957). Enako velja za roman Rude Jurčeca *Ljubljanski triptih*, ki je istega leta prav tako izšel v Buenos Airesu. Takratne literarne standarde v Sloveniji presega zaradi večperspektivne pripovedi in prve obdelave povojnih ljubljanskih stalinističnih (»dachauskih«) procesov v slovenski književnosti. Ti so bili desetletja ena izmed tabujskih tem, o katerih se v Sloveniji ni smelo javno govoriti niti literarno upodabljati.

Vse argentinske slovenske publikacije so bile v Sloveniji prepovedane, vendar so jih posamezniki tihotapili iz zamejskih knjigarn. Pisatelja in dramatika Draga Jančarja so zaradi takšnega »delikta« zaprli. Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani je te publikacije sicer prejemale, vendar jih je hranila v posebnem fondu »D«, ki ni bil dostopen javnosti, ampak redkim posameznikom.

Mnogi književniki slovenske literarne prestolnice zasebno niso nasprotovali dejavnosti buenosaireškega literarnega središča, saj so se zavedali neprijetnih ideoloških delitev Slovencev in njihovih povojnih posledic. Pač pa mu je nasprotovalo slovensko politično središče v Ljubljani. To se je v skladu z doktrino permanentne revolucije in zaradi paranoičnega strahu pred vsako opozicijo še vedno bojevalo proti nekdanjim ideološkim in vojaškim nasprotnikom. Ti so z dokumentarno-spominski mi objavami demitologizirali vojno preteklost vladajoče slovenske politične garniture, ki jo je lakirala, in razkrivali njene vojne in povojne maščevalne poboje. Zato ni čudno, da je leta 1975 druga politična gonja proti Kocbeku zaradi teh pobojev segla čez meje Slovenije in odmevala tudi v tujini; vanjo je posegel tudi nemški pisatelj Heinrich Böll (Bibliografija takratnih nemških odmevov je objavljena v zborniku *Jugoslawien-Österreich* 1986: 210–211).

Drugo pomembno slovensko literarno središče je po 2. svetovni vojni nastalo v Trstu, kjer se je tudi s pomočjo emigrantov iz Ljubljane obnovilo politično, kulturno in literarno delovanje tamkajšnjih Slovencev. Hkrati sta zaradi njihove politične opredelitve in povojnega italijanskega strankarskega pluralizma nastala desni in levi politično-kulturni blok. V njiju niso diametralno gravitirale samo nekatere slovenske institucije (npr. slovenski Radio Trst A v prvega in slovensko tržaško gledališče v drugega), temveč tudi založbe in časopisje. Slovenska komunistična oblast je finančno in ideološko podpirala levi blok, ki ga je favorizirala v matici, desnega pa je onemogočala. Sodelovanje matičnih književnikov je bilo dovoljeno v tržaškem slovenskem levem bloku, v desnem pa ne. Pisatelj Vladimir Bartol je bil v desetletju po 2. svetovni vojni v Trstu predsednik jugoslovansko usmerjene Slovensko-hrvaške zveze in je v Ljubljani pogosto obiskoval svojo družino. Pisatelja Marjana Rožanca pa so čez dobro desetletje kot ljubljanskega sourednika in publicista tržaške revije *Most* v Ljubljani sodno preganjali.

Tržaško središče slovenske književnosti premore tudi pisatelja Borisa Pahorja in Alojza Rebulo, ki ju oblast v Sloveniji ni marala in ju je nadzirala, ker nista bila na njeni ideološki liniji, predvsem pa sta prijateljevala s Kocbekom. Pahorju je ljubljanska oblast ob drugi politični gonji proti Kocbeku za nekaj časa celo prepovedala vstop v Slovenijo. Kocbeka je med 2. svetovno vojno odporniško gibanje pri svojem vzponu toleriralo kot koristnega zaveznika in vabo za pridobivanje katoličanov, po vojni pa ga je oblast kot odvečno in motečo politično osebo zavrgla, mu več let onemogočala objavlanje ter ga kot potencialnega nasprotnika nadzirala prav do smrti, vendar se je hinavsko slavilno pokazala na njegovem pogrebu (OMERZA 2010).

Tretje, najmanjše slovensko literarno središče je po 2. svetovni vojni nastalo v Celovcu, kjer se je obnovilo delovanje Mohorjeve družbe, toda njene knjige niso smele prihajati v komunistično Slovenijo. Založba je namreč pripadala koroškemu slovenskemu desnemu bloku in gojila stike z buenosaireskim središčem in desnim tržaškim slovenskim blokom. Tudi na Koroškem je ljubljanska oblast podpirala slovenski levi politični in kulturni blok. Največje koroško literarno ime, ki se je uveljavilo na obeh straneh meje, je pisatelj Florjan Lipuš. Proti koncu Jugoslavije se je sicer pojavljala ideja o potrebnosti uresničevanja »enotnega slovenskega kulturnega prostora«, toda ljubljanska oblast je kljub temu še naprej nadzirala svoje nasprotnike in bila bolj naklonjena svojim ideološkim privržencem ne glede na to, za katero državno mejo so delovali.

Tako je bilo do leta 1991, ko je bilo konec komunističnega režima v Sloveniji in je nastala samostojna država s političnim pluralizmom. Zaradi tega so se nekdanje meje odprle, literarni pretok med prestolnico in tremi literarnimi središči se je sprostil. Ljubljana ni več samo literarna prestolnica, ampak je postala tudi glavno mesto slovenske države. Stoletni proces vzporednega, toda neenakomernega literarnega in političnega vzpona slovenstva se je končno združil v istem mestu. Kakor zgled po meri Heglove filozofije, saj je v tem mestu slovenski »duh« dosegel najvišjo uresničitve najprej v kulturnem in literarnem ter nazadnje tudi v političnem smislu. Po zgodnjem Heglu je »najvišja pojavna oblika duha« država (VORLÄNDER 1997: 79).

7 Če na Ljubljano pogledamo s Kirschevimi geografskimi merili, potem je postala glavno mesto nove nacionalne države, ker je bila že pred njenim nastankom sedež nižjih politično-upravnih enot, ker je približno v središču sedanjega slovenskega etničnega ozemlja in ker vsem Slovencem pomeni kulturno in literarno središče, torej tudi iz simbolnih razlogov. Pri uporabi Kirschevih meril za uvrstitev Ljubljane v njegovo hierarhično tipologijo glavnih mest pa nastaja težava. Nekateri slovenski kulturniki so sicer v preteklosti domnevali, da bo Ljubljana postala »nove Atene«, vendar so bile to bolj pretenciozne blodnje. Kajti tudi sedaj, ko je Ljubljana glavno mesto Republike Slovenije, samostojne države in članice Evropske unije, nima takšnega kulturnega pomena v svetu, da bi si zaslužila ta metaforični vzdevek. Prav tako se je bolje odpovedati sodobni varianti nekdanje megalomanije, in sicer morebitnemu poudarjanju, naj Ljubljana postane globalno pomembna, kajti slovensko glavno mesto najbrž ne bo nikoli doseglo te ravni, čeprav ta treznost ne pomeni, naj se ne trudi presegati provincialnosti. Slovenci sicer menijo, da živijo v sorazmerno gospodarsko razviti državi, toda Ljubljano je, glede na našeta tuja glavna mesta druge Kirscheve kategorije, težko uvrstiti vanjo. Ljubljana najverjetneje pripada vmesni, nedefinirani stopnji med drugo in tretjo kategorijo, torej med kategoriji »nacionalno središče zelo razvite države« in »nacionalno središče malo razvitih držav«. Pri tem se je treba zavedati, da gre za tipologijo, ki kot vsaka upošteva le poglobitve značilnosti pojavov, preostale pa pušča v nemar, zato nastajajo poenostavitve. Pač pa je koristno pogledati položaj slovenskega mesta v luči drugega dejstva.

Ljubljana se po političnem, gospodarskem in kulturnem potencialu res ne more kosati s tujimi večmilijonskimi glavnimi mesti. Toda v primerjavi z narodi, ki so številčno večji kot Slovenci, pa nimajo svoje države, je njen položaj glavnega mesta nacionalne države za slovensko književnost ugoden. Produkcija, distribucija in recepcija vsake nacionalne književnosti so v nacionalni državi načelno optimalne, čeprav niso in ne bodo nikoli idealne. Politična samostojnost nekega naroda v obliki nacionalne države samodejno povzroča nastajanje upravnih institucij, ki vzporedno pospešujejo koncentracijo izobraževalnih in kulturnih zavodov ter tako posredno ali neposredno pospešujejo razvoj književnosti. V Ljubljani živi največ slovenskih književnikov, v njej je tudi sedež njihovega nacionalnega stanovskega društva (Društvo slovenskih pisateljev) in slovenski sedež mednarodne zveze PEN; v njej izhaja največ literarnih revij, deluje največ slovenskih založb in največ gledališč, ki izdajajo in uprizarjajo tudi dela slovenskih dramatikov. V njej deluje največ knjižnic z osrednjo nacionalno knjižnico, ki ima največji fond in največjo zbirko rokopisov slovenskih književnikov. V njej deluje največ šolskih zavodov in tri institucije, ki najdlje in najbolj intenzivno raziskujejo slovensko književnost (slovenistika in komparativistika ljubljanske Filozofske fakultete ter ustrezní inštitut Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti). Brez natančnejšega opisovanja naštetih dejstev in brez navajanja drugih podatkov je nesporno, da je Ljubljana prestolnica slovenske književnosti, in to v pozitivnem ekspresivnem smislu. Glavno mesto slovenske države je končno postalo identično s prestolnico slovenske književnosti. Druga središča slovenske književnosti sprejema kot legitimno stanje slovenske književnosti.

Sodobna slovenska književnost je torej enoprestolnična, ni pa enosrediščna, temveč večsrediščna in hkrati hierarhična, saj vsebuje prostorsko dominantno, ki

po literarni moči presega tri prostorsko dislocirane enote in vpliva nanje. Toda hierarhičnost ni ne toga ne zaprta ne enosmerna, kajti na slovenska središča ne vpliva samo slovenska prestolnica, ampak pogosteje močnejše literarna središča in prestolnice tujih nacionalnih književnosti (italijanske, avstrijsko-nemške, argentinsko-španske). Tudi slovenska literarna prestolnica ni samozadostna, saj sprejema vplive velikih tujih literarnih prestolnic (npr. Pariza in Londona). Hierarhije vplivov med posameznimi prostorskimi enotam različnih književnosti torej obstajajo na več ravneh:

- med prestolnicami nacionalnih književnosti (npr. med Parizom in Londonom),
- med prestolnico nacionalne književnosti (npr. med Ljubljano) in njenimi manjšimi središči (npr. Trstom, Celovcem in Buenos Airesom),
- med središči dveh različnih nacionalnih književnosti, še posebno kadar dislocirano središče ene nacionalne književnosti obstaja v središču druge nacionalne književnosti (npr. v Trstu na slovensko središče vpliva tamkajšnje italijansko ali kako drugo središče italijanske književnosti, recimo Milano, ali posredno po njiu kaka prestolnica druge tuje književnosti, recimo Pariz);
- med središčem ene nacionalne književnosti in prestolnico druge nacionalne književnosti, če obstajata v istem geografskem prostoru (npr. slovensko središče v Buenos Airesu, ki je prestolnica argentinske književnosti).

Odgovor na vprašanje, ali je potrebno, da ima številčno tako majhna književnost, kakršna je slovenska, poleg literarne prestolnice še več središč, je načeloma nikalen. Vendar je analiza pokazala, da prostorsko-geografski položaj slovenske književnosti ni samo posledica njenega imanentnega razvoja, temveč tudi zunanjega, družbenopolitičnega dogajanja. Prav temu se je slovenska književnost v zgodovini na različne načine prilagajala, da si je zagotovila obstoj in razvoj. Cena, ki jo je za to plačala, ni bila majhna. Toda to je že lahko predmet novega razpravljanja.

VIRI IN LITERATURA

- Alain de BENOIST, 2001: *Totalitarismus: Kommunismus und Nationalsozialismus – die andere Moderne: 1917–1989*. Berlin: Junge Freiheit Verlag.
- Arhiv za zgodovinsko narodopisje 1930–1932: Knjiga I. Uredil Fran Kovačič. Maribor: Zgodovinsko društvo.
- Ivan CANKAR 1974: *Zbrano delo XVII*. Ur. in opombe napisal France Bernik. Ljubljana: DZS.
- , 1969: *Zbrano delo IV*. Ur. in opombe napisal Dušan Moravec. Ljubljana: DZS.
- Marjan DOLGAN, 1988: Logotehnika partizanskega tiska. France Bernik, Marjan Dolgan: *Slovenska vojna proza*. Ljubljana: SM.
- , 1990: *Slovenski literarni programi in manifesti: Fanfare in tihotapci*. Ljubljana: MK (Kondor, 256).

- , 1993: Kako pisati ideološki kič in pri tem uživati. *Vitomil Zupan*. Ur. Aleš Berger. Ljubljana: Nova revija (Interpretacije, 3).
- Aleš GABRIČ, 1995: *Socialistična kulturna revolucija: Slovenska kulturna politika 1953–1962*. Ljubljana: CZ.
- Marko JENŠTERLE, 1985: *Skeptična levica*. Maribor. Obzorja (Znamenja, 81).
- Jugoslawien – Österreich*, 1986: *Literarische Nachbarschaft*. Ur. Johann Holzner in Wolfgang Wiesmüller. Innsbruck: Institut für Germanistik (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Germanistische Reihe, 28).
- Jens KIRSCH, 2005: *Hauptstadt: Zum Wesen und Wandel eines nationalen Symbols*. Berlin: LIT Verlag.
- Janko Kos, 2005/2007: Hribovškova poezija včeraj in danes. *Glasnik Slovenske matice* 29–31/1–3. 178–184.
- Igor OMERZA, 2010: *Edvard Kocbek – osebni dosje št. 584*. Ljubljana: Karantanija.
- France PIBERNIK, 1991: *Slovenski dunajski krog 1941–1945*. Ljubljana: CZ.
- Jože POGAČNIK, 1968: *Zgodovina slovenskega slovstva I*. Maribor: Obzorja.
- , 1972a: *Zgodovina slovenskega slovstva VIII*. Maribor: Obzorja.
- , 1972b: *Slovensko zamejsko in zdomsko slovstvo: Oris izhodišč in ocena vrednosti*. Trst: Zaliv.
- Slovenska izseljenska književnost 1–3*: 1999. Več avtorjev. Ur. Janja Žitnik s sodelovanjem Helge Glušič. Ljubljana: Založba ZRC, Rokus.
- Gašper ŠMID, 1994: Osnutek uredbe o banovini Sloveniji iz leta 1939. *Arhivi* 17 1 /2. 118–119.
- Temna stran meseca*, 1998: *Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990: Zbornik člankov in dokumentov*. Ur. Drago Jančar. Ljubljana: Nova revija.
- Totalitarismus im 20. Jahrhundert: Eine Bilanz der internationalen Forschung, 1999*. Ur. Eckhard Jesse. Bonn, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Luka VIDMAR, 2010: *Zoisova literarna republika*. Ljubljana: Založba ZRC (Studia litteraria).
- Karl VORLÄNDER, 1977: *Zgodovina filozofije III/Prvi del*. Ljubljana: SM.
- Zbornik Brižinski spomeniki*, 1996. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede.